

Bartoněk, Antonín

"Casus septimus" a "casus octavus" v pojetí římských gramatiků

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. E, Řada archeologicko-klasická. 1956, vol. 5, iss. E1, pp. [173]-182

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/109829>

Access Date: 21. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ANTONÍN BARTONĚK

„CASUS SEPTIMUS“ A „CASUS OCTAVUS“ V POJETÍ ŘÍMSKÝCH GRAMATIKŮ

(Připsáno prof. Dr. Františku Novotnému k pětasedmdesátinám.)

Všechny vědecké mluvnice jazyka latinského se shodují v tom, že latina má šest pádů, a týž názor vcelku panoval i ve spisech starověkých a středověkých autorů.¹ Leckdy však někteří z pozdních římských gramatiků mluví ještě navíc o jakémsi pádě sedmém, a v ojedinělých případech i o pádu osmém. Výrazu *casus septimus* užil po prvé Quintilianus, Inst. or. I 4, 26: „*Quaerat etiam, sitne apud Graecos vis quaedam sexti casus, et apud nos quoque septimi. Nam cum dico, hasta percussi, non utor ablativi natura; nec si idem Graece dicam, dativi.*“² Rozlišuje tu tedy autor na základě srovnání s řečtinou instrumentální funkci latinského ablativu od funkce v pravém slova smyslu ablativní, aniž měl ovšem asi tušení, že oba tyto funkční vztahy existovaly od původu odděleny i formálně.

Od Quintiliána vede pak dlouhá řada gramatiků, kteří ve svých výkladech o systému latinských pádů septimus uvádějí. Většinou si však sami nestanoví za cíl rozhodovat, zda je existence sedmého pádu oprávněna či ne, a přenášejí odpovědnost za jeho uznávání na „jiné“.³ Jsou však i autoři, kteří se zcela zbavují rozpaků a docházejí někdy až k tak málo důsledným formulacím, jako „*Casus sunt sex: est et septimus casus, ablativi similis*...“⁴ Jindy — především u gramatiků velmi pozdních — se již asi obecné uznávání sedmého pádu zcela předpokládá.⁵ Consentius pak dokonce mluví o nutnosti uznávat septimus jako zvláštní pád pro latinu.⁶ Zásadních kritik septimu je naopak poměrně málo. Vedle Prisciána⁷ výslovně upírá septimu právo na existenci — pokud aspoň lze soudit ze zachovaných spisů latinských gramatiků — jen autor značně pozdního spisu *Commentum Einsidlense*.⁸

Zbývá zjistit, kolik gramatiků Keilova svodu se vůbec zdrželo jakékoli zmínky o septimu, ač ráz jejich děl jim k tomu poskytoval dosti příležitosti. Vyjme-li takové autory, kteří se systémem pádovým ani zabývat nemohli (ve spisech o metrice, orthografii, o slovese), nebo kteří nepovažovali za nutné zabíhat do syntaktických výkladů (ve spisech výlučně tvaroslovně zaměřených, a ponecháme-li mimoto stranou Proba, současníka Quintiliána, a i ty gramatické výklady, které našel H. Hagen ve švýcarských rukopisech a vydal jako dodatek (*Supplementum*) ke Keilovu svodu,⁹ pak zbude snad spis *Institutum artium*, zachovaný pod jménem Probovým, jako jediný, v němž se o septimu vůbec nemluví, i když se toto dílo týká otázek, které jinde dávaly obvykle podnět k zmínkám o sedmém pádě. Podle Inst. art. je pádů šest a základ srovnání se u komparativu vyjadřuje ablativem nebo nominativem; o septimu tu řeč není.¹⁰ Mimo Keilův svod jsem výklady o septimu nenašel.

Ale ani sedm pádů nestačilo latinské mluvnické theorii v pojetí některých gramatiků. Zatím co podle svědectví Serviova¹¹ uznávala většina (*plerique*) z nich jen čtyři pády (bez nominativu a vokativu), jiní (*alii*) pět (s těmito oběma, ale bez ablativu), jiní šest, opět jiní sedm, připojovali někteří (*non nulli*) i pád osmý. Podle Pompeia¹² je těch, kteří osmý pád uznávají, dokonce většina, podobně mluví o většině i Consentius;¹³ naopak v *Ars anon. Bern.*¹⁴ se označuje množství zastánců osmého pádu výrazem *alii*. Jen Cledonius¹⁵ a Iulianus Toletanus¹⁶ mluví o oktávu docela autoritativně, bez jakéhokoli přenesení odpovědnosti na „jiné“.

Z tohoto výčtu je zřejmo, že *casus octavus* je uznáván především u autorů pozdních a že jeho příznivců je daleko méně než zastánců *septimu*.¹⁷ A mimo to — srovnáme-li způsob, jakým se tíž autoři vyjadřují jednou o pádu sedmém a podruhé o pádu osmém, je zřejmo i to, že uznávání oktávu nenabylo asi nikdy — ani v pozdější době — tak širokého přijetí, jako tomu bylo u latinského *septimu*. Zatím co jsou totiž u některých autorů podávány výklady o obou pádech celkem v jedné rovině (Servius, Cledonius, Ars anon. Bern., Iulianus Toletanus), vyslovuje především Pompeius zásadní pochybnosti o tom, že by měl být oktávus plným právem uznáván za samostatný pád; přitom však nic nenamítá proti existenci *septimu*.¹⁸ Ani Consentius osmý pád nepřijímá, ač sedmý je pro něho *ad intellectum necessarius*.¹⁹ Konečně Priscianus se o oktávu vůbec nezmiňuje, ač žil později než Servius a znal jistě jeho dílo.

Otažme se nyní slovy Maxima Victorina: „*Quis est septimus casus?*“²⁰

Z Quintiliána bylo zřejmo, že on sám považoval instrumentální funkci za základní projev latinského *septimu*, omezil se však pouze na jeden příklad, aniž rozsah sedmého pádu nějak přesněji formuloval. Tato Quintiliánova koncepce zůstala zřejmě převládajícím názorem o *septimu* i v příštích staletích, i když její nejbližší doklady nalézáme až o tři sta let později. Přitom je však nutno poznamenat, že hranice mezi funkční oblastí vlastního ablativu (*separativu*), instrumentálu i lokálu byly uvnitř jednotlivé formy latinského ablativu velmi neurčité, a že proto jistě již velmi záhy začaly vznikat u jednotlivých autorů ve výkladu *septimu* různé modifikace. Ty se pak ve své další podobě leckdy velmi značně odlišily od původní koncepce Quintiliánovy a nalezly si zcela nová kritéria. Výklady toho druhu se zachovaly již v některých spisech z konce 3. stol. (*Sacerdos*), resp. z poloviny 4. stol. (*Maximus Victorinus*),²¹ ale nelze je vskutku pokládat za nic více než za velmi svérázné odchylky od instrumentálně-lokativního pojetí *septimu*; budou zařazeny až na konec našich výkladů.

Názory většiny ostatních gramatiků, uznávajících *septimus*, lze uvést na společného jmenovatele daleko snáze, i když se často základní a primární protiklad *separativnost — ne-separativnost* objevuje zastřen v protikladu vnějším a druhotným *vazba předložková — vazba bez předložky*. Tohoto druhého aspektu je snad u této skupiny autorů prosto jediné stanovisko gramatika Charisia, o něco málo mladšího současníka Donátova. Ten praví o *septimu* toto: „*Ubi enim a re aut loco dicimus, ablativo utimur; ubi autem in re aut loco dicimus, septimo magis casu utimur, ut est illud et ignem fomite caput, spe posse configere, ducente deo.*“²² Slova *in re aut loco* v tomto jeho výkladu *septimu* by ukazovala spíše na pojetí lokativní,²³ avšak příklady, které tu Charisius pro *septimus* udává, mluví dost jasně pro to, že také on měl asi na mysli především onu funkci, kterou vyjadřoval indoevropský instrumentál. Pro instrumentál svědčí mimoto i bezprostředně následující Charisiova poznámka: „*Et ut generaliter dicam, interdum per passivum modum ablativo utimur, septimo casu activo modo.*“ Autor tu zřejmě myslil na protiklad mezi vyjádřením životného původce děje (*a patre castigari*) a mezi vyjádřením původce neživotného, kdy se v prostém ablativu bez předložky uplatňuje spíše představa nástroje (*manu castigare*); přitom ovšem Charisius nepomyslel na to, že je možno použít ablativu nástroje i při pasivním dění (*manu castigari* či dokonce *manu a patre castigari*).

Velmi podobně, ale s přihlednutím k odlišnostem u užívání předložek, diferencuje *septimus* od ablativu Diomedes.²⁴ Podle něho je *casus septimus* „... *ablativo similis, ratione autem non congruit, cuius differentiam inserere haud piguit ita. Casus ablativus praepositiones semper recipit et uno modo profertur, cum a persona ablatum quid significetur aut a re aut a loco, cuius vis apud Graecos bipertita est*...“²⁵ *Septimus vero casus his praepositionibus quae ablativo casui conveniunt subtractis profertur modis quattuor*“. Ablativ je tedy pád odluky a má podle Diomeda vždy u sebe předložku. Naproti tomu *septimus* se s ablativními předložkami nespojuje. Autorova formulace je sice málo přesná, ale i z příkladů, které Diomedes dále uvádí, lze poznat, že jsou tím míněny výlučně předložky, značící odluku, a že se předložky j. *cum*, *in* a *pod.* mohly asi se *septimem* podle jeho mínění spojit. Nesprávné je však tvrzení, že naopak ablativ přibírá předložku vždy; tak zvláště ablativ srovnávací může ve spojeních j. *maior patre* sloužit za typický případ ablativu (t. j. *separativu*) bez předložky. Ovšem pro dobu Diomedovu je nutno mít za to, že se tehdy projevovala již velmi silně obecná tendence nahrazovat všechna bezpředložková

separativní vyjádření vazbami předložkovými,²⁶ a proto se tu už asi v tvaru *patre* separativnost necítila.

Diomedes — a celkem ve shodě s ním později i Dositheus²⁷ — uznávají čtyři formy (modi), v nichž se může septimus objevovat: 1. „*Primo, cum in persona aut in loco aut in re intellegitur*“ (na př. *in monte Caucaso poenas luit* — v řečtině by bylo *ev* s dativem). Jde o lokativní vyjádření ve spojení s neseparativní předložkou. 2. „*Secundo, cum duo ablativi copulati genetivo Graeco interpretentur* (na př. *ducente dea elapsus est Aeneas*) ... *item multum interest utrum dicamus ab hoc praesente accepi an hoc praesente ab alio accepi*“.

Zde jde o bezpředložkovou vazbu ablativu absolutního, jemuž odpovídá v řečtině genitiv absolutní. 3. „*Tertio modo, cum hanc figuram Graecam, ἐπιπῆτι τοῦ δῶνασθαι προαιρείσει τοῦ ληστῆσιν, σχήματι τοῦ ἐπιβουλεύειν, Latine dixerimus spe posse, voluntate latrocinandi, consilio insidiandi.*“ *Spe, voluntate, consilio* jsou ablativy, či spíše instrumentály příčiny. 4. „*Quarto ... cum Latinum eloquium in quodam verbo deficit, velut in illo ὄντος, οὐσης, ὄντων, οὐσῶν* (na př. *nullo timore hostium castra irrumpit*) ... *quoniam duo ablativi nominales sunt copulati*“.

Jde tedy o ablativ absolutní, vyjádřený bez particiia; v řečtině musí být přičestí i v takových případech.

Všechno ostatní by měl být podle Diomeda ablativ (separativ), tedy i ta celá široká funkční oblast starého instrumentálu, do níž patří mimo jiné lat. abl. instrumenti, modi, comitativus atd. A naopak zase obě zmíněné modifikace ablativu absolutního nelze považovat za vyjádření specificky neseparativní, neboť tato vazba vznikala z velmi rozmanitých — i separativních — základů. Tím se nakonec přimyká k oblasti instrumentálu pouze bod třetí (abl. causae), neboť první bod má vztah spíše k lokálu. I Diomedův výklad je tedy velmi nepřesný a výčet případů, v nichž se může septimus vyskytovat, značně neúplný.

Velmi stručně, a povrchně, formuloval již něco předtím podstatu septimu Donatus.²⁸ Pro něho je tento pád *ablativo similis, sed sine praepositione „ab“*; výklad je tak kusý, že není možno udělat si dobrou představu o skutečném Donátově názoru na věc. Pozoruhodné přitom je, že Donatus neuvazuje vůbec o předložce „ex“ nebo „de“²⁹ (to jsou také předložky separativní), a přisuzuje ablativu (t. j. separativu) pouze předložku „ab“.

Většina ostatních autorů — v podstatě jde o excerptory Donátovy — zachází aspoň zdánlivě do druhého extrému. Pro ně je septimus prostě *ablativo similis sine praepositionibus*,³⁰ a přitom se vůbec nehledí, že se tak vyjímají z oblasti septimu — a připojují tedy k ablativu — i takové neseparativní předložky j. „cum“ nebo „in“.³¹ S druhě strany se však v samotných příkladech, které mají toto theoretické rozlišení ilustrovat, objevuje napařád jen předložka „ab“.³¹ Je obtížné rozhodnout, zda tento zjev svědčí o malé schopnosti vyjadřovat v obecné formě to, co plyne z konkrétních příkladů, anebo naopak spíše o neschopnosti podkládat obecná tvrzení dostatečně širokým dokladovým materiálem. Jak formalisticky se pak tito gramatikové dovedou svého apriorního rozlišení držet, je zřejmé i z toho, že ve spojení *doctior ab illo* je pro ně výraz *ab illo* ablativ, kdežto v obratu *doctior illo* nacházejí septimus.³²

Možnost užití předložky byla pravděpodobně převládajícím kriteriem při rozlišování septimu a ablativu i v době Priscianově. Svědčí o tom definice septimu, jak ji asi tento autor znal a jak ji podává ve své obsáhlé kritice „sedmého“ pádu: „... *quibusdam septimus casus esse videtur ablativus, quando sine praepositione profertur, quod satis irrationabile videtur.*“³³ Jako důvody proti uznávání septimu uvádí pak Priscian toto: 1. *Minime enim praepositio addita vel detracta mutare valet vim casus.* 2. *Denique in comparationibus absque praepositione solet proferrí ablativus, nec tamen dicit quisquam, septimum tunc esse casum, sed ablativum, cum dico fortior Achilles Hectore.*³⁴ 3. *In quo omnes artium scriptores consentiunt et sex esse casum confitentur, non septem.*³⁵ 4. *Supervacuum faciunt igitur, qui septimum addunt, qui nulla differentia vocis in illo nomine distet a sexto.* — Tento čtvrtý bod souvisí věcně s bodem prvním, a jedině tyto dva argumenty mají průkaznou hodnotu. Ukazují, že se Priscian propracoval od gramatického myšlení logického, tak typického pro antické gramatiky, k počátkům myšlení lingvistického, založeného na interpretaci existujících gramatických forem. Bylo to zcela jiné hledisko, než které zastávali ostatní gramatikové. Ti se velmi často vraceli k zmíněné už dvojici *ab hoc praesente accepi a hoc praesente accepi*, ukazující sice správně, že tu přítomnost předložky má co činit se změnou významu, nechápající však, že jde o odlišnost funkční, založenou na složitém vývoji, který prodělaly indoevropské pády za dlouhá staletí, a nikoli o změnu významu, vzniklou pouhým formálním užitím předložky. Pak už ovšem nezbyvala těmto gramatikům jiná cesta, než promítnout i onu historicky podmíněnou odlišnost funkční důsledně v odlišnost formální tím, že se tvar, který po předložce následoval, prohlásil za projev pádu jiného, než kterého by se užilo ve větěném spojení bez předložky. Nakonec se toto formální roz-

líšení přeneslo i na takové dvojice, kde přítomnost, resp. nepřítomnost předložky, není dokonce doprovázena ani změnou významu (*doctior oratore — doctior ab oratore*).

Naproti tomu Priscián trvá zcela důsledně na svém lingvisticky podloženém stanovisku o jednotném formálním charakteru latinského ablativu, i když si uvědomuje, že latinský ablativ je funkčně nejednotný a že někdy odpovídá řeckému genitivu (ve spojení se separativními předložkami,³⁶ v abl. srovnávacím, abl. absolutním, abl. vlastnosti), jindy řeckému dativu (ve spojení s lokativními předložkami, v abl. nástroje, příp. způsobu³⁷). Stanovisko, podobné Prisciánovu, zastával i autor spisu *Commentum Einsidlense*; ten se vyjádřil o septimu lapidárně těmito slovy: „*Quidam assumunt septimum casum sine praepositione, sed nos non recipimus, quia sive dicamus cum praepositione vel sine praepositione, ablativus semper est.*“³⁸

Ale jak už bylo řečeno výše, vytvořily se časem v římské gramatické teorii spekulativní cestou i některé velmi svérázné varianty v pojetí septimu. Jedna z nich, koncepce gramatika Sacerdota, asi o půl století staršího předchůdce Donátova, je zároveň nejlepším dokladem toho, kam až dovedli zajít někteří gramatikové ve svém zcela povrchním posuzování mluvnických forem a jejich vztahů. Čteme u něho: „*Septimus casus fit duobus ablativis pariter copulatis, qui locutionem habet ablativorum casuum, intellectum genitivorum: nihil enim significat auferendum.*“³⁹ Takovýchto spojení o dvou ablativích může být podle autora celkem osm. Porušený text jich sice zachoval v úplné podobě pouze pět, ale pro jedno další spojení je dochován aspoň konkrétní gramatický příklad, takže i s ním je možno v našich výkladech počítat. Pozoruhodné přitom je, že z těchto šesti možností jsou plných pět ablativy absolutní, různé modifikované podle druhů slov a slovosledu: *ducente dea, oratore declamante, docto* (jako participium) *exponente, me duce, laetante me*; jedině případ šestý, *bono homine*, nelze vyloučit jako ablativ absolutní. Ale právě to, že Sacerdos klade takovéto spojení dvou ablativních forem na stejnou úroveň s pěti příklady předchozími a že prohlašuje společně všech šest za septimus, ukazuje velmi názorně, jak zcela povrchní bylo Sacerdotovo gramatické pojetí pádového systému. Jádrem septimu není pro něho ablativní forma s nějakým specifickým významem, nýbrž těsné spojení dvou jakýchkoliv ablativních forem bez předložky (*bono homine* je septimus, samotné *homine* nikoliv).⁴⁰

Zcela jiný výklad septimu, značně odlišný od těch, které jsme dosud podali, uvádí Maximus Victorinus, a podle něho Audax a t. zv. Asper. Pro ně je septimus pád, který ... *speciem ablativi habet nec tamen est. Ipse enim aliquotiens per accusativum liquidius explicatur*“.⁴¹ Jako příklad slouží latinské *terra vel mari vectos* vedle *per terram vel mare vectos*. Septimus by tedy byl jen ten úzký výsek z lat. ablativu loci, na nějž se ptáme otázkou „kudy?“ Historicky je ovšem i to spíše instrumentál, neboť se tu vyjadřuje prostředí, jímž se pohyb děje.

Zvláštní místo ve výkladech o latinském septimu zaujímá konečně Ars anonyma Bernensis. Její autor uvádí jako příklady na tento pád vazby *dignus munere, mactus virtute*, tedy adjektiva, spojená s ablativy instrumenti.⁴¹ Ale i to je příliš malá část z široké instrumentální oblasti a lze těžko soudit, co dalo podnět k tomu, aby se právě takové vazby začaly vydávat za typické příklady na septimus. Jedna možnost řešení se nabízí při rozboru gramatika Consentia. Podle něho vidí značná část autorů (*plerique*) v případech typu *dignus munere* projev osmého pádu,⁴² on sám však přitom navrhuje přiřazovat takovéto příklady k septimu; ten je i v jeho pojetí prostě ablativem bez předložky. Naskýtá se tedy otázka, zda autoru Ars anon. Bern. — anebo někomu již před ním — neutkvělo v paměti z Consentia — nebo z podobného spisu — jen právě toto místo, které pouze rozšiřuje dosavadní, již dost širokou oblast septimu, o další nový případ, a zda snad právě tento případ, osamocený a nepodstatný, nebyl při povrchním přejímání starších názorů prohlášen za případ pro septimus typický. Podobným způsobem by bylo snad možno vyloučit i vznik výkladu Victorinova. U typu *dignus munere* zůstává ovšem nevysvětleno, proč ona „většina“, jak Consentius nazývá část svých předchůdců, resp. současníků, viděla ve výrazu *munere* pád osmý.

Už z Consentia bylo zřejmo, že nebývaly vždy jednoznačné ani výklady oktávu. A vskutku, ostatní autoři Keilova svodu — pokud ovšem vůbec o oktávu mluví — pojmají jej zcela jinak než Consentiova „většina“.

Podle Servia, v jehož díle se výklad oktávu objevuje po prvé, vzniká osmý pád, „*cum quid per accusativum cum praepositione possumus dicere et dicimus per dativum sine praepositione*“. Myslí se tím vazby jako *ut clamor caelo* s dativem směrovým.⁴³ Podobný výklad čteme i u Cletonia, Pompeia, Iuliana Toletana a u autora Ars anon. Bern.⁴³ Dů-

kladněji se však octavus probírá jen u Pompeia. Ten se sice nedopracoval Prisciánova vskutku linguistického hodnocení latinského pádového systému, ale přece aspoň jako by tušil, že není správné uznávat v takových spojeních formu *caelo* jako samostatný pád. Ponechává sice čtenáři zcela na vůli, zda chce považovat tento tvar za „casus octavus“ či pouze za jakýsi „genus elocutionis“, tedy za jakousi frázi, za zvláštní užití dativu, sám však asi — jak lze snad z jeho výkladu soudit — pro uznávání zvláštního pádu nebyl.

Co dalo skutečně podnět k vytvoření oktávu, je zatím velmi nejisté. Ani Hjelmsov, který snad jediný, pokud mi byla literatura o systému pádů v latině přístupná, věnuje otázce septimu a oktávu více místa, nepodává pro vznik osmého pádu vysvětlení. Mluví jen velmi abstraktně o „gramatice logické, přemožené gramatikou linguistickou“, a zdůrazňuje, že Prisciánův pádový systém z konce římského období neobsahuje již zase více než šest pádů.⁴⁴ Jisté je jen to, že nelze vykládat zcela stejným způsobem původ septimu a zároveň i oktávu. Septimus je pád, vzniklý srovnáváním s řečtinou, kdežto vznik oktávu lze stěží odvozovat odjinud než z latiny samé. Ale i vznik septimu má v sobě leccos paradoxního. Je na jedné straně porušením řecké gramatické tradice, co se týče počtu pádů (a to již druhým porušením, když k prvému došlo přijetím ablativu do latinského pádového systému),⁴⁵ ale na druhé straně je i projevem stále se udržujícího pronikavého vlivu samotného řeckého jazyka na mluvnické myšlení latinských gramatiků; vždyť bez znalosti řečtiny i bez prostředního srovnávání obou jazyků by bylo sotva došlo k odlišení septimu od ablativu.

Toto rozlišení se s hlediska latiny jeví jako rozlišení po výtce funkční. A jestliže potom leckdy i toto funkční kritérium podléhalo u různých autorů rozmanitým dalším modifikacím, je to zcela pochopitelné, protože starověcí gramatikové neměli ještě natolik propracovanou nauku o významu slovních druhů a tvarů — jak je tomu dnes zásluhou historicko-srovnávací metody —, aby se dovedli jasně orientovat ve funkční změti latinských ablativních forem.

Tyto poměry se mohly snadno obrazit i ve vzniku oktávu. Zde nehrál už jistě roli onen přímý podnět z řečtiny, jak tomu bylo u septimu. Dativ cílový má totiž i řečtina a používá ho šíře a častěji než latina. Případné srovnávání mělo tedy spíše utvrdit v přesvědčení, že jde o skutečný dativ. A tak, jak se zdá, napomohla asi řečtina jen vzniku pádu sedmého, tím se ztratilo dosud platné základní kritérium, jež přiznávalo status pádu pouze těm funkcím, které se vyznačovaly zvláštní pádovou formou, odlišnou od ostatních, poměry a vztahy pádové se zatemnily a nastaly vhodné podmínky pro vznikání pádů nových. Protože však většina těch pádových funkcí, jež nalézaly nejčastější uplatnění v jazyce, byla již v gramatické teorii pevně a jednoznačně spojena se jmény určitých pádů, mohlo se vytváření takovýchto „pádů nových“ uplatnit jen tam, kde šlo o funkční vztahy málo produktivní, tedy o takové, jež mohly snadno dát vzniknout pochybnostem o pádové příslušnosti. To se asi stalo právě u dativu cílového, u vazby, již se v latině užívalo celkem málo. Neboť jako se funkce sociativně-instrumentální, resp. lokativní, už dlouho považovala za něco odlišného od funkce ablativní, t. j. separativní, stejně tak se mohla od určité doby jevit i zvláštní směrová funkce dativu, i když historicky s dativem pevně spjatá, jako něco nedativního. Podobné obtíže se pak snad objevily i při klasifikaci vazeb typu *dignus munere*, je-li ovšem pravdivé Consentiovo svědectví, že i v těchto vazbách nalézali někteří gramatikové zvláštní pád osmý.

Ale je nasnadě i otázka, zda snad k této nejistotě o počtu pádů, a tím

i k vzniku oktávu, nepřispěly značnou měrou některé procesy, které můžeme sledovat ve vývoji pozdní hovorové latiny. Klasická latina dovedla ještě dostatečně užívat flexe k rozlišování pádových funkcí, i když žádné její deklinační paradigma nemělo plný počet dvanácti odlišných forem, pro každý pád jednu (šest pro sing. a šest pro plur.); ale přesto zůstala jazykem převážně flektivním a nejevila nějakou zvláštní potřebu toho, aby k přesnějšímu vyjadřování různých pádových vztahů musela využívat jiných prostředků než flexe.

Toto lze však stěží říci o hovorové latině z konce římského imperia, o řeči, s kterou se jistě v denním životě neustále setkávala velká část pozdních latinských gramatiků. Vždyť jestliže Priscián, významný učenec, působící na Východě, posuzuje i nadále latinský pádový systém s hlediska klasické latiny, pak nemuseli být vždy stejně důslední i ostatní. Nelze snad sice přímo obecně tvrdit, že by byli touto „nedůsledností“ trpěli jen ti autoři, kteří žili na Západě,⁴⁶ tedy v centru vznikajících národností románských, ale gramatické nazírání na počet pádů mohlo být právě u nich velmi snadno ovlivněno všeobecným rozpadem pádového systému, jak jej do značné míry tehdy vyvolaly dalekosáhlé fonetické změny ve vokalismus: mizí distinktivní schopnost kvantit, dochází k různým změnám kvality samohlásek, ztrácejí se i některé souhlásky na konci slova; a tak proti paradigmatu *porta, ae, ae, am, a, ā* stojí na přechodu do období románského vzorec *porta, (e, e), a, a, a*; u ostatních deklinací byl sice vývoj složitější, ale i tu směřuje k důsledné uniformisaci pádových zakončení.

Protože tedy za těchto okolností nebyla už substantiva schopna vyjadřovat pomocí flexe rozdíly mezi jednotlivými pádovými funkcemi, přesouvá se těžiště rozlišovacích možností z oblasti morfologické do oblasti syntaktické, a tím se zároveň zvyšuje v jazyce úloha slovosledu a předložek: předložkové akusativy a ablativy (v latině se předložky s jinými pády nespojovaly) jsou brzy s to zaplnit — spolu s akusativem předmětným — celou oblast nepřímých pádů.

Jestliže ovšem přestala být nyní pádová funkce, nebo aspoň jistý komplex pádových funkcí, pevně fixován na zvláštní formu, od ostatních forem jasně odlišenou, a začal-li tedy mít jazyk mnoho funkcí na málo forem, potom to mohlo lehce vyvolat značnou nejistotu o funkčním rozsahu jednotlivých tradičních „pádů“, neboť tu chybělo pevné pouto, jež by formu a funkci úzce mezi sebou poutalo. Touto cestou dostalo asi své nové oprávnění nejprve ono staré rozdělení jednolitě ablativní formy na dva „pády“, na separativ a na septimus. Vždyť nyní se stal tvar *porta* (< *portā*) bez předložky (*septimus*) něčím tak zásadně odlišným od tvaru *porta* (< *portā*) s předložkou „a“ (*separativ*), jako se kdysi klasický ablativ *portī* odlišoval od nominativního *portā* — jen na místo flexe nastoupily předložky jako formálně-linguistické kriterium.

A bylo-li pak tedy již v pádovém systému pozdní latiny tak mocné a závažné precedens, jako téměř obecně uznávání septimu v platnosti zvláštního pádu vedle ablativu, potom nelze vyloučit ani to, že mohlo aspoň v některých případech dojít k dalšímu zvýšení počtu pádů. Nyní se totiž velmi snadno mohly některé funkce, zvláště ty, které byly méně produktivní a které se protojevily jen jakoby na okraji některého pádového komplexu, promítnout mimo tento komplex, a nemajíce již pevné opory v určité pádové formě, mohly být pojaty jako něco zvláštního, co je vůbec mimo oblast jakéhokoli doposud uznávaného pádu. V dochovaných spisech latinských gramatiků zůstává ovšem

tento zjev omezen pouze na případy, které jsme uvedli. Ale snad jich ani více v pozdně latinské mluvnické teorii nebylo. Vždyť ohledy na gramatickou tradici, která uznávala pro latinu po dlouhou dobu šest, nanejvýš sedm pádů, jistě zase naopak bránily přiznat pádový status každému funkčnímu odstínu, který by se odlišoval nějak podstatněji od funkce, jež se jevila u toho či onoho pádu jako funkce základní.

POZNÁMKY

¹ Tak Charisius, Gramm. Lat. I 17, 6 n., ed. Keil; pod. i jiní autoři na rozličných místech. Ale srov. i Char., GL I 154, 6 n., kde se nominativ jako „*casus rectus*“ za zvláštní pád nepovažuje; podobně Diomedes, GL I 301, 35 n.

² Toto místo cituje již H. Steinthal, *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern*, Berlin 1862, str. 622. Z novější důležitější literatury, pokud mi byla dostupná, uvádím J. Wackernagel, *Vorlesungen über Syntax*, I 19 n. a 302 n., Basel 1920; L. Hjelmslev, *La catégorie des cas*, Acta Jutlandica VII, 1935, str. 13 n.; R. H. Robins, *Ancient and Medieval Grammatical Theory in Europe*, London 1951, str. 59 n.; F. Novotný, *Historická mluvnice latinského jazyka 2*, Praha 1955, str. 108. Osmého pádu si všimají z uvedených autorů jen Hjelmslev a Robins na citovaných místech. Všeobecně lze však říci, že tito vykladaatelé nezacházejí do podrobností a že se spíše jen zmiňují o obecném typu septimu, resp. oktávu, aniž vůbec konfrontují rozmanité názory římských gramatiků.

³ Tak Charisius, GL I 154, 11; ale srov. i I 36, 13, kde je termínu *septimus* užito bez jakékoli omezovací formule. Týmiž slovy Excerpta Bobiensia (ex Charisii Arte grammatica), GL I 534, 20 n., a Dositheus, GL VII 392, 10; obdobně i Diomedes, GL I 317, 23 n., Donatus, GL IV 377, 20 n., Servius in Donatum, GL IV 433, 16 n.; t. zv. Maximus Victorinus, GL VI 190, 3 n., Audax, GL VII 342, 3 n.; t. zv. Asper, GL V 550, 15; Ars anonyma Bernensis, GL Suppl. 87, 2 n.; Commentum Einsidlense, GL Suppl. 243, 27 n.

⁴ Cledonius, GL V 12, 3 n.; srov. i zmínku o septimu v GL V 44, 16, ale autor tu hned dodává (44, 20): „*Sunt autem formae casuales sex*“, aniž si snad uvědomil, že oním odporováním *autem* vystihl nepřímou celou podstatu toho, proč se latinští gramatikové nemohou shodnout o počtu pádů. Stejně Donatus, GL IV 377, 23; srov. i Serv., GL IV 433, 26 n.

⁵ T. zv. [Sergii] *Explanationes in Artem Donati* (dále jen *Serg. Explan.*), GL IV 492, 9 n.; vypočítávají se tu pády, které mohou vyjadřovat základ srovnání u komparativu, a konstatuje se, že to jsou ablativ (*fortior ab illo*), septimus (*fortior illo*) a nominativ (*fortior quam ille*). Srov. i t. zv. Sergii *Expositiones de prioribus Donati* (dále jen *Serg. Expos.*), GL Suppl. 145, 1 n.; podobně Cled., GL V 39, 8 n., a Iulianus Toletanus, p. 65 n., ed. Rom. (cit. podle GL Suppl. CCXXI; srov. na témž místě (CCXXI 20 n.) i příslušná excerpta z kodiku Bernského); ale i Char., GL I 36, 13 (viz pozn. 3) a Comm. Eins., GL Suppl. 257, 19 (viz pozn. 8). Bez jakékoli omezovací formule podávají autoritativní výklad o rozdílu mezi ablativem a septimem také Sacerdos, GL VI 447, 13 n. a Pompeius, GL V 171, 21 n. a 183, 11 n.

⁶ Cons., GL V 351, 13 a 16 n.

⁷ Prisc., GL II 190, 2 n.

⁸ Comm. Eins., GL Suppl., 243, 27 n.; ale srov. i 257, 19, kde není ani stopy po předchozích autorových výhradách proti septimu.

⁹ Jde o texty většinou velmi kusé (výklady, komentáře k starším autorům, pouhá Hagenova excerpta); pro náš problém mají ovšem značný význam zmíněné spisy Ars anon. Bern., Comm. Eins. a Serg. Expos. s pozitivními doklady na septimus, resp. oktávus (a též excerpta z Iul. Tolet.).

¹⁰ „Probi“ *Instituta artium*, GL IV 74, 18 n. a 73, 22 n. (srov. pozn. 5).

¹¹ Serv., GL IV 433, 12 n.; srov. i Ars anon. Bern., GL Suppl. 86, 35 n.

¹² Pomp., GL V 183, 32 n.: to však nesouhlasí s formulací v úvodní Pompeiově větě „... *in artibus non quidem frequentatis*...“

¹³ Cons., GL V 351, 17 n.

¹⁴ Ars anon. Bern., GL Suppl. 87, 4 n.

¹⁵ Cled., GL V 12, 5 n. a 44, 17 n. (ale srov. pozn. 4).

¹⁶ Iul. Tolet., p. 69; srov. i GL Suppl. CCXXII 15 n.

¹⁷ O septimu jsem našel zmínky u Quintiliána a u devatenácti autorů Keilova svodu (počítaje v to odděleně i jednotlivé skladby anonymní – nebo skladby, o jejichž původu i jsou pochybnosti); naproti tomu o oktávě hovoří jen šest gramatiků.

¹⁸ Pomp., GL V 183, 11–31 i 171, 21–33 (*septimus*) a 183, 32–184, 11 (*oktávus*).

¹⁹ Viz pozn. 6 a 13; jak bude ještě vysvětleno, neshodují se však Consentiovy příklady na oktávus s pojetím osmého pádu u ostatních gramatiků (srov. i pozn. 42).

²⁰ Max. Vict., GL VI 190, 4.

²¹ Pokud je ovšem tato osoba totožná s Mariem Victorinem, současníkem Donátovým a Charisiovým (srov. Schanz IV 1², 153).

²² Char., GL I 154, 11 n.

²³ Nutno ovšem uvázat, že se aspoň u některých latinských sloves mohlo střídát instrumentální určení s určením lokativním bez změny významu (*in manu tenere* vedle *manu tenere*); a to asi dalo autorovi podnět k výraznější formulaci s předložkou „in“. Srov. Novotný, o. c. 122; Wackernagel, o. c. 304 n.

²⁴ Diom., GL I 317, 24 n.

²⁵ Vedle genitivu odlukového používali totiž Řekové k vyjádření směru na otázku „odkud?“ i adverbálních tvarů na -θεν (srov. pozn. 45).

²⁶ Srov. na př. používání předložky „ab“ u komparativu (viz i pozn. 5, ale též 32).

²⁷ Dositheus, GL VII 393, 1 n.

²⁸ Don., GL IV 377, 20 n.

²⁹ Ale srov. Comm. Eins., GL Suppl. 257, 20, kde se „de“ a „ex“ výslovně septimu upírají.

³⁰ Tak Serv., GL IV 433, 17, a Cled., GL V 12, 4; pod. i Pompeius, GL V 171, 21 n. a 183, 19; Cons., GL V 351, 14; Serg. Explan., GL IV 492, 16 n.; Serg. Expos., GL Suppl. 145, 4 n.

³¹ Jako klasický příklad slouží už od dob Donátových dvojice typů *ab oratore venio* — *oratore magistro utor* (Don., GL IV 377, 22 n.; Pomp., GL V 171, 22 n.; Cons., GL V 351, 15 n.) a *ab hoc praesente accipi* — *hoc praesente accipi* (Serv., GL IV 433, 20 n.; Cled., GL V 44, 20 — místo je porušeno; Pomp., GL V 171, 29 n. a 183, 22 n.); obojí viz též u Diomeda, GL I 318, 10 n.

³² Tak Serv., GL IV 433, 18 n.; Serg. Explan., GL IV 492, 10 n. (ale podle autora tohoto spisu typ *fortior ab illo* není v užívání); Pomp., GL V 183, 12 n.; Serg. Expos., GL Suppl. 145, 6; gramatik Cledonius, jak je možno soudit na základě srovnání několika míst (GL V 12, 4 n.; 39, 9 n.; 44, 18 n.) měl asi za to, že u komparativu může vyjadřovat základ srovnání pouze septimus typu *docior illo* nebo nominativ s *quam*. Srov. i dosti zmatený výklad Iuliana Toletana (p. 65 n.; a poněkud jinými slovy i GL Suppl. CCXXI 20 n.).

³³ Prisc., GL II 190, 3 n.

³⁴ Ale srov. naproti tomu pozn. 5 a 32; P. tu projevil značnou neznalost starších gramatických názorů.

³⁵ Ani toto tvrzení neodpovídá skutečnosti, jak je patrné z předchozích výkladů.

³⁶ V jejich větě uvádí autor též sociativní „cum“, ač řec. σ ν se pojí s dativem.

³⁷ O. c. 190, 16 n.: výčet různých funkčních odstínů latinského ablativu není ovšem s našeho hlediska úplný.

³⁸ Comm. Eins., GL Suppl. 243, 27 n.

³⁹ Sacerdos, GL VI 447, 14 n.; srov. též výše druhý a čtvrtý bod Diomedův a Dositheův.

⁴⁰ Vzhledem k úvodní Sacerdotově definici sedmého pádu neměl být ovšem typ *bono homine* za septimus vůbec považován. Tam se mluví o septimu jako o pádě s genitivním významem, a na tomto slovním spojení jistě nic genitivního není. Totéž lze říci s jistým omezením i o vazbě ablativu absolutního, ale tu se mohlo při nekritickém přenášení řeckých gramatických poměrů do latiny snadno stát, že se z paralely mezi řeckým genitivem absolutním a latinským absolutním ablativem začaly vyvozovat nežádoucí důsledky. Přitom se však zřejmě nepostřehlo, že řecký nespojitý genitiv je z velké části původu právě separativního a že by spíše měl odpovídat vlastnímu latinskému ablativu (t. j. separativu) než septimu. Už ani proto se tedy nejví Sacerdotův výklad o „genitivním“ charakteru septimu zrovna šťastným argumentem pro samostatnou — mimoablativní — existenci tohoto pádu v latinském nominálním systému. Zato autor důrazně odmítá srovnávat septimus s dativem, jak prý to činili někteří (447, 21 n.), a jak to bylo jistě při srovnávání s řečtinou více nasnadě. I to ovšem vyplývá z odlišného Sacerdotova hlediska.

⁴¹ Viz příslušné odkazy v pozn. 3.

⁴² Viz odkaz v pozn. 13; Consentius zůstává jinak — přes svá tvrzení o „většině“ — s tímto výkladem mezi ostatními zachovanými autory osamocen (srov. i pozn. 19).

⁴³ Viz odkazy v pozn. 11, resp. 15, 12, 16, 14.

⁴⁴ O. c. 16 n.

⁴⁵ Někteří latinští gramatikové tvrdili, že Římané přejali i „casus sextus“ od Řeků (srov. zvl. Prisc., GL II 187, 7 n., III 3, 6 n., III 418, 20 n.); ti prý tak označovali tvary j. ἀ,ισθεν (srov. pozn. 25).

⁴⁶ Tak i Cledonius, který působil v Konstantinopoli, uznává septimus a oktávus; ovšem u pozdních latinských grammatiků, většinou jen excerptorů, bývala obvykle závislost na jejich vzorcích důležitějším činitelem než vlastní pozorování jazyka.

„СЕДЬМОЙ“ И „ВОСЬМОЙ“ ПАДЕЖИ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ РИМСКИХ ГРАММАТИКОВ

Различное толкование „седьмого“ падежа, как оно передается с пор Квинтилиана (Inst. or. I, 4, 26) древними латинскими грамматиками, сосредотачивающими внимание на несогласии между латинским и греческим языками, можно разделить следующим образом:

1. *septimus est, ubi in re aut loco dicimus, non a re aut loco* (Charisius),
2. *s. fit. praepositionibus quae ablativo conveniunt subtractis* (Diomedes, Dositheus),
3. *s. est ablativus sine praepositione „ab“* (Donatus),
4. *s. est ablativus sine praepositionibus* (остальные не приводимые),
5. *s. fit duobus ablativis copulatis* (Sacerdos),
6. *s. per accusativum liquidius explicatur* (тип „terra vehi“ Maximus Victorinus, Audaх, „Asper“).
7. тип „dignus munere“ (Ars anonyma Bernensis).

Начиная с Сервия, говорят некоторые грамматикИ даже о „восьмом“ падеже. В сущности касается это двух типов:

1. „*it clamor caelo*“ (Servius, Cledonius, Pompeius, Iulianus Toletanus, Ars anon. Bern.),
2. „*dignus munere*“ (по свидетельству Консенция; автор сам относит его к „седьмому“ падежу).

„Септимус“ (седьмой падеж) грамматиками в общем принимается. Критике подвергают его лишь Priscianus и автор сочинения *Comm. Einsidlense*; об „октаве“ („восьмом“ падеже) говорит только шесть авторов, в том числе два отрицательно (Pompeius, Consentius).

Происхождение „восьмого“ падежа неясно, твердо установлена лишь невозможность его возникновения в качестве самостоятельного падежа одним вскрытием возможных несогласий между латинским и греческим языками (греческий язык также обладает дательным падежом типа [ἑβελος ὑψιστος ἀνεσχοῦν]. Серьезным прецедентом для возникновения „октава“ послужил, вернее, именно „септимус“, у которого прежняя, греческим языком вызванная, дифференцировка получила, может быть, новое основание, когда в разговорном языке начала происходить в конце древности унификация падежных окончаний до той степени, что отдельные падежные функции все меньше фиксировались на определенную специальную форму. Сосредоточение нескольких функций на небольшое число форм вело к ослаблению способности различать падежи по флективным окончаниям и к возникновению подходящей базы для расширения числа падежей именно в тех случаях, где некоторые менее продуктивные, функциональные оттенки, например дательный цели в латинском языке, лишь редко встречались в определенной функциональной области падежей.

Перевела: Л. Оралкова

THE LATIN GRAMMARIANS CONCEPTION OF THE „SEVENTH“ AND OF THE „EIGHTH“ CASE

Since the time of Quintilian various interpretations of the „Seventh“ Case (the „Septimus“), based on observation of differences between Latin and Greek, had been offered by the ancient Latin grammarians. These interpretations may be classified as follows:

1. *septimus est, ubi in re aut loco dicimus, non a re aut loco* (Charisius),
2. *s. fit praepositionibus quae ablativo conveniunt subtractis* (Diomedes, Dositheus),
3. *s. est ablativus sine praepositione „ab“* (Donatus),
4. *s. est ablativus sine praepositionibus* (others not named here),
5. *s. fit duobus ablativis pariter copulatis* (Sacerdos),
6. *s. per accusativum liquidius explicatur* (type „terra vehi“ — Maximus Victorinus, Audaх, „Asper“),

7. type „*dignus munere*“ (Ars anonyma Bernensis).

Servius is the first to speak even of an „Eighth“ Case (an „Octavus“), of which the following two types may be distinguished in the works of the grammarians:

1. „*it clamor caelo*“ (Servius, Cledonius, Pompeius, Julian of Toledo, Ars anon. Bern.),
2. „*dignus munere*“ (according to Consentius' evidence, who himself assigns this type to the Septimus).

Upon the whole, the Septimus is generally accepted. The only criticisms come from Priscian and from the author of the treatise *Comm. Einsidlense*. The Octavus is spoken of only by six authors, two of them (Pompeius and Consentius) assuming a negative attitude towards it.

The introduction of the Octavus is difficult to account for. It can be only taken for certain that its establishment as a separate case is not due to a mere study of differences between Latin and Greek (it must be remembered that Greek has a dative construction of the type *θεοῖσι χεῖρας ἀνέσχον*). The very existence of the Septimus, however, seems to be an important precedent for the rise of the Octavus. Having been originally called into life through the study of differences between Greek and Latin, the Septimus appears gradually to acquire a new *raison d'être* as in colloquial speech towards the end of the antiquity the levelling out of case-endings begins to loosen the tie between the case forms and the case functions. Owing to the fact that a large number of functions came to be performed by a small number of forms, the speakers were losing their feeling for the difference between the various cases as expressed by inflectional endings. This could easily give rise to an increase in the number of cases; favourable conditions for such an increase were especially provided by some less productive functional features (such as the dative of the goal in Latin) that existed, as it were, on the outskirts of some functional case sphere.

Translated by J. Firbas